शारदापीठ प्रदीप

वार्षिक शोध पत्रिका

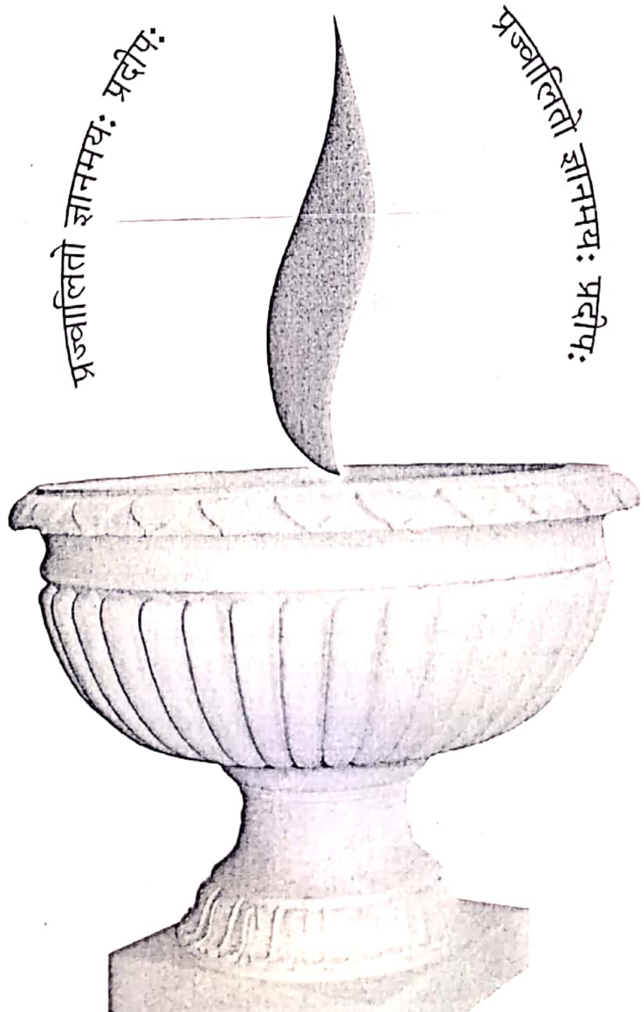

Scanned with CamScanner

।। प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ।।

शारदापीठ प्रदीप

वार्षिक शोध-पत्रिका

Grade "B" by NAAC
(CGPA 2.75)

संरक्षक

ज्योतिष् एवं द्वारकाशारदापीठाधीश्वर
अनन्तश्रीविभूषित जगद्गुरु शङ्कराचार्य
स्वामी श्री स्वरूपानन्द सरस्वती जी महाराज

प्रकाशक

दण्डी स्वामी सदानन्द सरस्वती
श्री द्वारकाधीश संस्कृत एकेडमी
एण्ड इण्डोलॉजिकल रिसर्च इन्स्टीट्यूट
द्वारका - 361335, देवभूमि द्वारका (गुजरात)

प्रधान सम्पादक

महामहोपाध्याय, ब्रह्मर्षि **डॉ. जयप्रकाश नारायण द्विवेदी** 'विद्यावाचस्पति'
निदेशक
श्री द्वारकाधीश संस्कृत एकेडमी
एण्ड इण्डोलॉजिकल रिसर्च इन्स्टीट्यूट
द्वारका - 361335, देवभूमि द्वारका (गुजरात)

मकर संक्रान्ति
वि. संवत् 2071
सन् 2014-15

अङ्क 34
डाक व्यय सहित पत्रिका का मूल्य
भारत में 300.00 विदेश में 400.00

Scanned with CamScanner

Grade "B" by NAAC (CGPA 2.75)

।। प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ।।

शारदापीठ प्रदीप

वार्षिक शोध-पत्रिका

इण्डोलॉजिकल शोध संस्थान, द्वारका
दूरभाष - 02892-234208

प्रकाशक
स्वामी सदानन्द सरस्वती
श्री द्वारकाधीश संस्कृत एकेडमी
एण्ड इण्डोलॉजिकल रिसर्च इन्स्टीट्यूट
द्वारका - 361335, देवभूमि द्वारका (गुजरात)

प्रधान सम्पादक
महामहोपाध्याय, ब्रह्मर्षि **डॉ. जयप्रकाश नारायण द्विवेदी** 'विद्यावाचस्पति'
निदेशक
श्री द्वारकाधीश संस्कृत एकेडमी
एण्ड इण्डोलॉजिकल रिसर्च इन्स्टीट्यूट
द्वारका - 361335, देवभूमि द्वारका (गुजरात)

मुद्रक
अंबिका ऑफसेट
मीठापुर - ३६१ ३४५.
दूरभाष : (०२८९२) २२६५३२

Scanned with CamScanner

|| प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ||

Shardapeeth Pradeep

Annual Reserch Journal
Grade "B" by NAAC
(CGPA 2.75)

Patron
H.H. Jagadguru Shankaracharya of
Jyotish & Dwarka Shardapeeth
Swami Swaroopanand Saraswati Ji Maharaj

Publisher
Dandi Swami Sadanand Saraswati
Sri Dwarkadheesh Sanskrit
Academy & Indological Research Institute,
Dwarka - 361335, Devbhumi Dwarka, Gujarat

Chief Editor
Mahamahopadhyay, Brahmarshi
Dr. Jayprakash Narayan Dwivedi
Vidyavachaspati
Director of Sri Dwarkadheesh Sanskrit
Academy & Indological Research Institute,
Dwarka - 361335, Devbhumi Dwarka, Gujarat

Makar Sankranti - 2071
Vol- 34
Cost of Magazine with Postage In India - Rs. 300/-
In Foreign Countries - Rs. 400/-
2014 -15

Scanned with CamScanner

Grade "B" by NAAC (CGPA 2.75)

।। प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ।।

Shardapeeth Pradeep

Annual Reserch Journal

Patron
**H.H. Jagadguru Shankaracharya of
Jyotish & Dwarka Shardapeeth
Swami Swaroopanand Saraswati Ji Maharaj**

Publisher
Dandi Swami Sadanand Saraswati
Administrator
Sri Dwarkadheesh Sanskrit
Academy & Indological Research Institute,
Dwarka - 361335, Devbhumi Dwarka, Gujarat

Chief Editor
Mahamahopadhyay, Brahmarshi
Dr. Jaiprakash Narayan Dwivedi
Vidyavachaspati
Director of Sri Dwarkadheesh Sanskrit
Academy & Indological Research Institute,
Dwarka - 361335, Devbhumi Dwarka, Gujarat

Printed at :
Ambika Offset
Mithapur - 361 345
Ph. No. : (02892) 226532

ISSN No. 097

संस्कृ
से णिच् ए
करना, वि
चमकाना ः
प्रकाशनावस
होता है ।
में अप्रकाि
क्रम में नि
पूर्वख्यात
काव्यशास्त्री
सैद्धान्तिक
अप्रकाशित
भाषाओं ः
पाठ्यक्रम
कहे जा र
नहीं है ।
देता है ।
पेटेन्ट की
लेखों, प्र
में रखकर
से प्राप्त
ध्यात
पत्रिकाओं

Scanned with CamScanner

विषयानुक्रमणिका

भाषा माध्यम संस्कृत

क्र.सं. शीर्षक..........पृष्ठ संख्या

१ ---- वैदिकवाङ्मये सृष्टितत्त्वविमर्शः १५

२ ---- न हि व्याकरणापेक्षा वर्तते वैदिकी श्रुतिः २९

३ ---- डॉ. सत्यव्रतशास्त्रिवाङ्मये राष्ट्रियता ३९

४ ---- बौद्धदर्शने प्रत्यक्षप्रमाणविमर्शः ४५

५ ---- श्रीमद्भागवते प्रथमस्कन्धे दृष्टान्तानां निरूपणम् ५१

६. --- देववाणीं मुदाराधयामश्च ताम् ५५

७. --- राष्ट्रमेतत्सदा वर्धतां भारतम् ५६

८. --- वेदे नाट्यशास्त्रस्रोतांसि ५७

९ ---- ऋतुसंहारे ग्राम्यजीवनम् ६४

भाषा माध्यम अंग्रेजी

Sr.No. Subject .... Page No.

1 ----- Educational Model from Upanisads Is Applicable Today? 71

2 ----- Yoga And Sadhana : A Complete Vaidic System of Well-being 79

3. ---- Social Contribution of Swaminarayan Sect

4. ---- The Vrttajatisamuccaya,.an Unique 91

Work of Prakrit Prosody 101

5. ---- The Virtues of Kings of Raghuvamsh at a Glance in the Context of Raghuvamsh 107

भाषा माध्यम हिन्दी

क्र.सं. शीर्षक..........पृष्ठ संख्या

१. --- त्वदीयपादपङ्कजं नमामि देवि नर्मदे! ११७

२. --- महाभारत की शकुन्तला कथा एवं कालिदास की क्रान्तदृष्टि १२३

३. --- आर्ष और अपाणिनीय प्रयोगों का स्वरूप विमर्श १३५

४. --- वेदों में शान्ति की विभावना १४५

५. --- धर्म की ऐतिहासिक भूमिका १५९

६. --- ऋग्वेदप्रातिशाख्य में अनुस्वार का स्वरूप १६५

Scanned with CamScanner

 ISSN No. 0976-26

७. --- न्यायदर्शन में शब्दप्रमाणविचारणा १७५
८. --- शिव कल्पना के आर्येतर विमर्शः १७९

भाषा माध्यम गुजराती

क्र.सं. -- शीर्षक .... पृष्ठ सं.
१. --- वैदिक साहित्यमां आख्यानो १९५
२. --- वेदेषु भूजलस्रोतसः विज्ञानविषयः २०२
३. --- शुक्रनीति : એક परिशीलन २११
४. --- संस्कृत साहित्य २२०
५. --- संस्कृतना सन्देशकाव्यो अने तेनी स्वरूप मीमांसा २२५
६. --- संस्कृतना दूतकाव्योमां भौगोलिक चिंतन २३२
७. --- सत्संगिजीवनम्मां सांख्य अने योग निरूपण २३५
८. --- चित्सुखी मते 'स्वप्रकाश बोध' २४२

प्रवृत्ति परिचय

क्र.सं. शीर्षक .... पृष्ठ संख्या
१. --- श्री शारदापीठ एवं श्री शारदापीठ विद्यासभा द्वारका की प्रवृत्तियाँ
----- एवं भावी विकास योजनाओं का संक्षिप्त परिचय २५३
२. --- श्री द्वारकाधीश संस्कृत एकेडमी एण्ड इण्डोलॉजिकल
----- रिसर्च इन्स्टीट्यूट की उपलब्धियाँ २५६
३. --- भारतीयसंस्कृतपत्रकारसङ्घः २७०
४. --- पी.एच्. डी. प्राप्त शोध छात्रों की सूची २७१
५. --- पञ्जीकृत शोध छात्रों की सूची २७२
६. --- श्री शारदापीठ विद्यासभा द्वारका सञ्चालित धार्मिक व सामाजिक संस्थाएँ २७०
७. --- श्री शारदापीठ विद्यासभा द्वारका सञ्चालित शैक्षणिक संस्थाएँ २७२
८. --- श्री शारदापीठ विद्यासभा का वर्तमान ट्रस्टी मण्डल २७५
९. --- श्री शारदापीठ विद्यासभा की प्रबन्ध समिति २७५
१०. -- श्री शारदापीठ विद्यासभा की सलाहकार समिति २७६
११. -- श्री शारदापीठ विद्यासभा सञ्चालित आश्रमशाला वरवाला की समिति २७७
१२. -- श्री द्वारकाधीश संस्कृत अकादमी परिवार २७७
१३. -- श्री शारदापीठ विद्यासभा सञ्चालित श्री द्वारकाधीश संस्कृत एकेडमी
----- ए.इ.रि.इ. द्वारका, के प्रकाशित ग्रन्थ २७८

Scanned with CamScanner

श्रीमद्भागवते प्रथमस्कन्धे दृष्टान्तानां निरूपणम्

डॉ. नरेन्द्रकुमार एल. पण्डया
आचार्यः, श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी सञ्चालित
संस्कृत कॉलेज, वेरावलम्

संस्कृतवाङ्मये ग्रन्थकाराः व्याख्याकाराः कवयो विवेचकाश्च स्वीयग्रन्थेषु प्रतिपाद्यविषयस्य वैशद्यार्थं दृष्टान्तानां सदृशधर्माणां उपमानानां च प्रयोगेण स्वीयप्रतिपाद्यविषयाणां विशदतामापादयन्ति । न्यायवेदान्तादिदर्शनेषु अपि दृष्टान्तानां भृशं प्रयोगा दृश्यन्ते। परार्थानुमानप्रयोगे पञ्चावयवेषु उदाहरणस्य प्रयोगः वर्तते ।। साहित्यशास्त्रे उपमादयोऽलङ्काराः सादृश्यमूलकाः भवन्ति । सादृश्यधर्मावच्छिन्नानां पदार्थानां प्रयोगेण भूतकालीनानां पदार्थानां वर्तमानकालिकैः प्रत्यक्षायमाणैः पदार्थैः सादृश्यप्रदर्शनेन ज्ञातद्वारा अज्ञातज्ञापनाख्यः शिक्षणपद्धतिप्रकारः अपि आश्रितो भवति । श्रीमद्भगवताख्यं महर्षिकृष्णद्वैपायनव्यासप्रणीतं महनीयं पुराणं अस्ति । तस्य प्रथमस्कन्धे दृष्टान्तरूपेण विविधानां उपमानानां पदरूपेण वाक्यरूपेण वा प्रयोगः दृश्यते । एतेषां दृष्टान्तानां प्रथमादिद्वादशाध्यायेषु प्राधान्यतः निरूपितानां अत्र प्रतिपादनं विधीयते ।

प्रथमाध्याये दृष्टान्ताः

प्रथमाध्याये प्रथमश्लोके तेजोवारिमृदां विनिमयः दृष्टान्तरूपेण गृहीतः अस्ति मृगतृष्णिकायां तेजसि वारिबुद्धिः भ्रमरूपा मृषापदार्थः लोकैः अनुभूयते । लौकिकपरीक्षकाणामस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं दृश्यते तस्मादेष दृष्टान्तः योग्यः अस्ति । त्रिसर्गस्य मृषात्वसिद्धये अयम् उपयुक्तः दृष्टान्तः वर्तते । अपरः एकः दृष्टान्तः प्रथमाध्यायस्य द्वाविंशे श्लोके शौनकादिभिः सूतः कर्णधारत्वेन दृष्टान्तः निरूपितः । अथ च कलियुगः दुस्तरसागर इव वर्णितः ।

द्वितीयाध्याये दृष्टान्ताः

प्रथमस्कन्धस्य द्वितीयाध्याये द्वात्रिंशे श्लोके विश्वात्मा पुरुषः भूतेषु नाना इव

भाति इति निरूपयितुं दारुषु अग्निः नाना भाति इति दृष्टान्तः कथितः ।

तृतीयाध्याये दृष्टान्तः

तृतीयाध्याये षड्विंशे श्लोके सत्त्वनिधेः हरेः असंख्या अवतारा भवन्ति इति प्रतिपाद्यं विषयं विशदीकर्तुं महतः सरसः सहस्रशः कुल्याः निःसरन्ति ताः दृष्टान्तीकृताः सन्ति । कुमनीषः जन्तुः परमात्मनः लीलाः अज्ञः नटचर्यामिव न जानातीति (१-३-३७) दृष्टान्तो दत्तः ।

चतुर्थाध्याये दृष्टान्तः

हास्तिनपुरे विचरन् शुकदेवः उन्मत्तमूकजडवद् विचरन् आसीत् इति उन्मत्तमूकजडाः अवधूतवेषस्य शुकदेवस्य दृष्टान्तीकृताः (१-४-६) ।

पञ्चमोध्याये दृष्टान्ताः

यद् वचः चित्रपदं जगत्पवित्रं हरेर्यशो न प्रगृणीत तद्वायसं तीर्थम् उशन्ति इति कथनेन हरियशोरहितवाक्यानां वायसतीर्थता दृष्टान्तीकृता (१-५-१०) ।

त्रिलोकीपर्यटकस्य नारदस्य देवर्षेः सूर्येण सह तथा आत्मसाक्षिणस्तस्य वायुनासह दृष्टान्तः दत्तः (१-५-७) ।

येन द्रव्येण आमयो जायते तेनैव द्रव्येण तस्य आमयस्य चिकित्सा न भवति इत्यस्य क्रियायोगाः संसृतिहेतवः भवन्ति इत्यत्र दृष्टान्तः दर्शितः (१-५-३२-३) ।

षष्ठाध्याये दृष्टान्तः

पूर्वजन्मनः कथायां देवर्षेरू नारदस्य माता तद्योगक्षेमं इच्छती सती अपि न कल्पा आसीत् इति वर्णने योषा दारुमयी यथा इति दृष्टान्तः दर्शितः (१-६-७) ।

मात्रस्पर्शेच्छया आतुरचित्तानां हरिचर्यानुवर्णनं भवसिन्धुप्लवः इति निरूपणे हरिचर्यानुवर्णनस्य दृष्टान्ततया भवसिन्धुप्लवः इति कथितम् (१-६-३५) ।

सप्तमाध्याये दृष्टान्तः

कुमारहा अश्वत्थामा अर्जुनं दूराद् विलक्ष्य प्राणपरीप्सुः सन् उर्व्यां यावद्गमं पराद्रवत् इत्यत्र विषये रुद्रभयाद् यथाऽर्कः इति दृष्टान्तः दत्तः अस्ति ।

अर्जुनाश्वत्थामभ्यां विसृष्टयोः अस्त्रयोः तेजसी अन्योन्यं संहत्य अर्कवह्निवत् ववृधाते इति वर्णने अर्कवह्न्योः दृष्टान्तेन प्रलकालः स्मारितः भवति (१-७-१८) ।

द्रौणिनिग्रहप्रसङ्गे एव रशवाबद्धम् आहतं पशुवत् पाशबद्धं तं गुरोः सुतमश्वत्थामानं

Scanned with CamScanner

वामस्वभावा कृष्णा कृपया ननाम इति वर्णने अश्वत्थाम्नः पशुवत् इति दृष्टान्तोऽभिहितः (१-७-४२) ।

अष्टमाध्याये दृष्टान्तः

यदुकुले भगवतः श्रीकृष्णस्य प्राकट्यविषये मलयस्येव चन्दनम् इति मलयाचले चन्दनवत् यदुकुले कृष्णः प्रकटितः इत्यत्र चन्दनोपमानेन दृष्टान्तः निरूपितः (१-८-३२)।

यथा पङ्केन पङ्कांभः न मार्ष्टुं शक्यते तथैव एकां भूतहत्यां यज्ञैः मार्ष्टुं न अर्हति कश्चित् इति वर्णने अपि दृष्टान्तः अवलोक्यते (१-८-५२) ।

नवमाध्याये दृष्टान्तः

देवव्रतभीष्मं निकषा गच्छन् भगवान् श्रीकृष्णः गुह्यकैः विरोचमानः कुबेर इव व्यरोचत इति वर्णने कुबेरस्य दृष्टान्तः सम्प्रदत्तः (१-९-३) ।

पाण्डवानां यद्यदप्रियं अभवत् तत्सर्वं कालकृतं इति निरूपयन् भीष्मः वायोरिव घनावलिः इति दृष्टान्ती करोति (१-९-१४) ।

भीष्मस्य निर्वाणसमये सर्वे तूष्णीं बभूवुः यथा दिनात्यये वयांसि तूष्णीं भवन्ति तथा इत्यत्र सुन्दरः प्राकृतिकः दृष्टान्तः दृग्गोचरीभवति (१-९-४४) । अथ चाऽस्मिन्नवमाध्याये ४२ श्लोकेऽपि दृष्टान्तः वर्तते ।

एकादशाध्यायदृष्टान्तः

आनर्तान् उपव्रज्य हरिः दरवरं पाञ्चजन्यं दध्मौ तदा तस्य करकञ्जसम्पुटे शङ्खः अब्जखण्डे कलहंस इव रराजेति मनोहरः दृष्टान्तः उपन्यस्तः (१-११-२) ।

हरिणा नादितं शङ्खनिनदमाकर्ण्य प्रजास्तं दीपबलिभिः समार्चन् तत्र दवेर्दीपमिवादृताः इति कथनेन सुन्दरः दृष्टान्तः अभिहितः (१-११-४) ।

द्वारकायां प्रविशन् प्रभुः श्रीकृष्णः यथा घनः अर्कोडुपचापवैद्युतैः भाति तथा बभौ इति सुन्दरतया नैसर्गिकिः दृष्टान्तः उपन्यस्तः (१-११-२७) । अत चैकादशेऽस्मिन्नध्याये ५, ९, ३४ श्लोकेषु अपि दृष्टान्ताः सन्ति ।

द्वादशेध्याये दृष्टान्तः

युधिष्ठिरस्य सर्वे कामाः सम्पन्नाः तथाऽपि तस्य मनस्तु मुकुन्दे एव आसीत् नान्यपदार्थगतम् यथा क्षुधितस्य इतरे पदार्थाः न मुदं जनयन्ति तथा इत्यत्र सर्वानुभूतः दृष्टान्तः प्रदत्तः अस्ति (१-१२-६) ।

 ISSN No. 0976-2655

द्वादशाध्याये एकोनविंशतितमश्लकात् पञ्चविंशश्लोकान्तं विविधाः उपमाः परीक्षितः कृते सम्प्रदत्ताः सन्ति । ता उपमा अपि दृष्टान्तरूपाः सन्ति (१-१२-१९ तः२५)।

राजपुत्रः परीक्षित् शुक्लपक्षे शशी इव ववृधे इत्यत्र प्रसिद्धः शुक्लपक्षीयचन्द्रस्य दृष्टान्तः सम्प्रदत्तः अस्ति (१-१२-३१) ।

उपसंहारः

इत्थम् अत्र श्रीमद्भागवतस्य प्रथमस्कन्धीयद्वादशाध्यायेषु विविधाः दृष्टान्ताः समुपलभ्यन्ते तेषां विमर्शः प्रस्तुतः अस्ति । दृष्टान्तद्वारा प्रतिपाद्यविषयाणां सिद्धान्तानां च नूनं दृढीकरणं जायते इति तु अनुभवसिद्धम् अस्ति विदुषाम् ।

सन्दर्भग्रन्थः

1. श्रीमद्भागवतमहापुराणम्, प्रका. - गीताप्रेस गोरखपुर, संवत् 2067

Scanned with CamScanner